

DOI Number: 10.30520/tjsosci.465856

MİFTĀHU'L-'ULŪM'UN DİL İLİMLERİ TASNİFİNE ETKİSİ*THE EFFECTS OF MIFTĀḤ AL-'ULŪM ON LANGUAGE SCIENCES CLASSIFICATION*Nazife Nihal İNCE¹**ÖZET**

Arapçayı müşterek dil olarak kullanan Müslümanlar erken dönemlerden itibaren ilimler tasnifi üzerine düşünmüş ve konuyla ilgili eserler telif edilmiştir. Arap dili ilimlerinin bu tasnif içerisindeki yeri aşağı yukarı sabit olsa da kendi içerisindeki tasnifi sürekli değişmiştir. Oluşum sürecinde bir bütün olan *el-'Arabiyye*, Arap diline dair bilinmesi gereken her şeyi ihtiva ederken asırların geçmesiyle alt dallara ayrılarak müstakil disiplinler oluşmuştur. Alt dallara ayrılan dil bilimlerinin konuları, kapsamaları, sınırları ve nihayet sayıları üzerinde net açıklamalar yapabilmek birkaç asrın geçmesini gerektirmiştir. Dil ilimleri genel tasnif çalışmalarında öbekler halinde ele alınırken dil ilimleri uzmanlarının tasnifleri daha teknik kriterlere dayanmaktadır. Bu nedenle alanın uzmanları tarafından yapılan sınıflandırmalar önemlidir. Şu var ki birkaç eser dışında dil ilimleri alanında özellikle bu ilimlerin sınıflandırılmasıyla meşgul olunmamıştır. Bu eserlerden birisi on üçüncü yüzyıl dilbilimcilerinden Yusuf es-Sekkākī'ye ait *Miftāhu'l-'ulūm* adlı eserdir. Bu makalede söz konusu eserin dil ilimleri tasnifine etkisini incelemeye çalışacağız. Miftāhu'l-'ulūm'un dil ilimleri tasnifine tesiri tabii olarak müteakip dönemlerdeki çalışmalarda aranacaktır. Genel olarak belagat çalışmaları özel olarak Miftāhu'l-'ulūm tabanlı şerh, ihtisar ve haşiyeler temel kaynaklarımız olacaktır. Dil ilimlerini sınıflandırma fikri yeni bir fikir olmasa da Miftāhu'l-'ulūm'un hem konuların düzenlenmesi hem de giriş bölümündeki bilgileri itibariyle tasnif düşüncesini canlı tutan ve sonrakileri tasnif yapmaya tahrik eden bir eser olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar kelimeler: es-Sekkākī, Miftāhu'l-'ulūm, dil ilimleri, ilimler tasnifi, nahiv, sarf, belagat

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Ün. İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belagati ABD, nihalinca@akdeniz.edu.tr

ABSTRACT

Muslims who used Arabic as a mutual language had reflected on science classification and wrote books on it from the early periods of Islam. Even though the Arabic linguistics place among the sciences were almost fixed, the classification within the field itself were diverted. *Al-'Arabiyyah* which was one part at the period of emergence and was covering all what should be known about Arabic language had separated into branches by the centuries passed and some autonomous disciplines had emerged. Only a few centuries later, the topics, the scope, the limits and the numbers of linguistics branches were clearly demonstrated. Whereas the general classifications considering linguistics as one group, the linguists classified the branches according to some technical criteria. Thus, the classifications of the linguists are important. But the area of linguistics itself seems to show little interest in the classification issue, except for a few works. One of these works is *Miftāḥ al-'ulūm*, written by Yusuf al-Sakkākī. In this article, we will examine the effect of this work on the classification of linguistics branches. The effect of this book will be sought in the works of later periods. Balāghah works in general and the commentaries, abridgments or supercommentaries based on *Miftāḥ al-'ulūm* in particular will be our resources. even though the idea of classifying is not a new idea, it is possible to say that *Miftāḥ al-'ulūm* kept the idea of classification alive because of the arrangement of its topics and the information in the introduction.

Key words: al-Sakkākī, *Miftāḥ al-'ulūm*, language sciences, science classification, syntax, morphology, balāghah

DİL İLİMLERİNİN GENEL TASNİF HARİTASINDAKİ YERİ

Muhtelif medeniyetlerin içerisinde gelişen bilimlerin içeriği genişledikçe bir bütün olarak neşet eden alanlarda bölünmeler hasıl olur. Dallara ayrılan ilimler herhangi bir uzmanın rehberliğine ihtiyaç duyulmadan tabii olarak belirli öbekler dahilinde tasavvur edilmiştir. Ancak bilim dallarının sayısı arttıkça ve konuları çakıştıkça konu ve yapılarına göre tasnif edilme ihtiyacı doğmuştur. İslam tarihindeki erken dönem tasnif girişimlerini; bilim dalının yapısı ve gayesine göre yapılan tasnifler ve sahada mevcut olan teliflere göre yapılan tasnifler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Birinci tür tasnif şekli her devirde ve havzada az çok ürün vermeyi sürdürmüştür. Özel anlamdaki ilimler tasnifi tabiri de bu tür tasnif için kullanılmıştır. İkinci türe örnek olabilecek eser sayısı ise daha azdır. Bu tür günümüz kütüphaneciliğinin nüvesi kabul edilebilir.

Bibliyografik tasnif diyebileceğimiz ikinci tür tasnifin İslam tarihindeki ilk örneği İbnu'n-Nedīm'in (385/995) *el-Fihrist* adlı eseridir. Osmanlı alimlerinden Kâtip Çelebi'nin (1067/1657) *Keşfu'z-zunūn* adlı eserini de bu türden addetmek gerekir. Bu iki eser, ilmi hareketliliğin ortaya çıkardığı ürünleri düzenli bir şekilde sunabilmek için ilim dallarını bir araç olarak kullanır. Dolayısıyla bu tür çalışmaların nihai hedefi ilimleri tasnif etmek değil mevcut telifleri tasnif etmektir. Bilgi birikiminin ilmi çalışmalar sahasında fiili olarak dallara ayrılışı gelişigüzel olmayacağına göre bibliyografik tasnifleri teorik tasnifin uygulamaya geçmiş hali olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerekir. İslam tarihinde teorik tasnif diyebileceğimiz özel anlamdaki ilimler tasnifi konusunun ilk olarak Cābir b. Ḥayyān (200/815) tarafından ele alındığı kabul edilir². Müstakil eser düzeyinde ise el-Fārābī'nin

² Salem, Nahed Mohamad, Mantıku tasnifi'l-ulum fi nuzumi't-tasnifi'l-arabiyyeti'l-islamiyye: kıraa tahliliyye mukarane bi nuzumi't-tasnifi'l-ğarbiyyeti'l-hadise, *Sultan Qaboos University Journal of Arts & Social Sciences*, Oman, s.69-78; yine bkz. Türker, Ömer, İslam düşüncesinde ilimler tasnifi, *Sosyoloji Dergisi*, dizi3, sayı 22, 2011, 533-556.

(339/950) *'İhşā'u'l-'ulūm* adlı çalışması bu konuda yazılan ilk eserlerden birisidir³. Adından da anlaşılacağı üzere *'İhşā'u'l-'ulūm* ilim türlerinin listesini çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle el-Fārābî'nin asıl tasnif düşüncesini barındıran çalışmanın *et-Tenbīh 'alā sebīli's-sa'āde* adlı eseri olduğu savunulur⁴. Benzer çalışmalar çoğunlukla filozofların uğraşı olmuştur. Beşinci asırdan, İbn Sīnā (429/1037), altıncı asırdan el-Ğazzālī (505/1111), yedinci asırdan Naşīruddin et-Tūsī (672/1274), sekizinci asırdan Kūtbuddīn eş-Şīrāzī (710/1311) bu konuda çalışanlardan bazılarıdır. Taşköprülüzāde'nin (968/1561) *Miftāhu's-sa'āde ve mişbāhu's-siyāde* adlı eseri ise günümüzde en çok müracaat edilen eserlerdendir. Bu eserin bir özelliği de *'ilmu takāsīmi'l-'ulūm* adını verdiği ilimler tasnifini bir ilim dalı olarak takdim etmesidir. Bilhassa geç dönemlerde teorik ve bibliyografik tasniflerin dışında farklı gayelere yönelik tasnifler de yapılmıştır. Saçaklızāde Mehmet efendinin (1145/1732) tasnifi pedagojik gayelerle yapılmış tasniflere bir örnektir⁵.

Yukarda bazı örneklerine işaret ettiğimiz tasnif çalışmalarından çok azı hariç tasnif haritasına dil ilimlerini dahil etmiştir. Ancak dil ilimlerinin yer aldığı kategori müellifin tasnif anlayışına göre değişmiştir. Dil ilimleri, çoğunlukla, mantık ilmiyle birlikte bazı musanniflerin alet ilimleri olarak adlandırdığı kategoriye yerleştirilmiştir. İbn Haldūn'un (808/1406) tasnifi, bilinenin aksine, böyledir. Ona göre dil ilimleri ve hesap/matematik şer'î ilimlerin aleti, mantık ise felsefenin aletidir⁶. İbn Haldūn alet ilimleriyle ilgili ilginç bir görüşe sahiptir. Ona göre bu tür ilimlerin konularını genişleterek mesellerini dallandırmak asıl amaçtan uzaklaştırır ki bu amaç söz konusu ilimlerin başka ilimleri tahsil etme aleti olmasıdır. Dolayısıyla bu ilimlere ayrılan uzun vakitler diğer ilimlerin tahsiline engel olacaktır⁷. İbn Haldūn'un tasnifi ve alet ilimleri kategorisi bulunan diğer tasnifler her ne kadar birer teorik tasnif olsalar da pedagojik gayeleri göz ardı edememiş görünüyorlar. Zira kitabının bir başka yerinde nakli ilimleri tanıtırken Kur'an ve hadisi anlamının ancak dil ilimlerine vakıf olmakla mümkün olacağını söyleyerek nakli ilimler içerisine dil ilimlerini de dahil etmesi öğrenme sırasını dikkate aldığını gösterir⁸.

Alet ilimleri kategorisi bulundurmayan tasniflerde ise dil ilimleri kimi zaman müstakil bir kategori olarak ele alınmış kimi zaman ise şer'î ilimlerin bulunduğu kümeye dahil edilmiştir. Örneğin Osmanlı ilim geleneğinde önemli bir isim olan Dāvūd-u Qayserī'nin (751/1350) tasnifinde ilimler: el-'ulūm eş-şer'iyye, el-'ulūm el-'akliyye ve el-'ulūm el-'Arabiyye olmak üzere üç kategoriye ayrılır. Buna göre dil ilimleri temel ilim kategorilerinden biri kabul edilmiştir. Üstelik dil ilimleri akli ilimlerden olmadığı gibi şeri ilimler kümesinden de çıkarılmıştır. Diğer taraftan tasniflerin bir kısmı dil ilimlerini şer'î ilimler cümlesinden telakki ederek kelim ilmi, Kur'an ilimleri ve hadis ilmiyle aynı yatay düzeye yerleştirir. En eski tasnif çalışmalarından biri olan el-Hārizmī'nin (387/997) tasnifi bu türdendir⁹. Bu tür tasniflerde açıkça ifade edilmese de pedagojik amaçların dikkate alındığına İbn Haldūn tasnifinde değinmiştik. İlimler tasnifi konusunda kendisinden sonraki düşünürleri etkilemiş

³ Ebu Reyyan, Muhammed Ali, Taşnīfu'l-'ulūm beyne'l-Fārābī ve İbn Haldūn, *Alemu'l-Fikr*, cilt 9, sayı 1, s.97-122.

⁴ Musa, Celaleddin, Tasnifu'lulum inde'l-ulema'i'l-müslimin, *Mecelletu'l-müslimi'l-mu'âsir*, Lübnan 1985, s.11-29.

⁵ Bkz. Saçaklızāde, Mehmet, *Tertibu'l-ulūm*, thk. Muhammed İsmail es-Seyyid Ahmed, Dāru'l-Beşāiri'l-İslāmiyye, Beyrut 1988; ayrıca bkz. İnce, Nazife Nihal (2018), The Extent of Correspondence Between Curriculum and Science Classifications in the Ottoman State (16th to 19th Centuries). *PEOPLE: International Journal of Social Sciences*, 4(1),153-164.

⁶ İbn Haldūn, Abdurrahman, *Muḳaddimetu İbn Haldūn*, ed. Mustafa Şeyh Mustafa, Muessetu'r-Risale Naşirun, Beyrut 2015, s.601.

⁷ İbn Haldun, a.g.e. s.601.

⁸ İbn Haldun, a.g.e., s. 454.

⁹ Bkz. Salem, Nahed Mohamad, a.g.m., s.69-78.

olan İbn Sīnā'nın (427/1037) dil ilimlerini hangi kategoriye koyduğu ise bilinmemektedir. Zira konuyla ilgili risalesinde sadece akli ilimlerin tasnifine değinmiştir.

İlimler tasnifini konu alan özel bir telif türü olan *enmūzec* çalışmalarında da dil ilimlerini tasnife dahil edenler olduğu gibi tasnif dışı bırakanlar da olmuştur. Bunlardan Molla Lutfī'nin (900/1495) eseri neredeyse dil ilimlerine hasredilmişken¹⁰ ed-Devvānī'nin (908/1502) eseri sadece dil ilimlerini değil bazı din ilimlerini de tasnif dışı bırakmıştır¹¹.

MİFTĀHU'L-'ULŪM ÖNCESİ DİL İLİMLERİ TASNİFİ

Önceki bölümde özetlemeye çalıştığımız genel tasnif çalışmaları insanoğlunun bütün ilmi birikimini düzenlemeyi hedeflemektedir. Bu çalışmaların musannifleri, uzmanlık alanları dışındaki ilimler hakkında da bilgi sahibi olmak durumunda olmuştur. Şu var ki musannifler ele alınan ilmin alt dallarına muttali olsalar dahi, bunları geniş kümeler içerisinde birleştirmeyi yeğlemişlerdir. Dil ilimleri de musanniflerin muttali olduğu ilimlerden birisidir, zira dilbilgisi eğitim kademelerinde Kur'an tilavet ve kıraatinden sonra öğretilen ilk ilimlerdenidir. Ayrıca dil ilimleri çok erken dönemlerde dallara ayrılmıştır. Erken dönemlerin başlarında belagat ilimleri henüz oluşmamış olsa da lügat, nahiv, sarf, aruz ve kafiye ilimleri, en azından isim olarak, toplumun hemen hemen bütün kesimleri tarafından bilinmekteydi. Buna rağmen tasniflerde söz konusu dallardan bazılarında yer verilmemiştir. Epistemolojik bakış açısının hâkim olduğu genel tasnif çalışmalarının ilim türlerini kümeler halinde ele alması ve ilim alanlarının alt dallarını göz ardı etmesi tabii görünmektedir. Zira bu çalışmalar ilmi birikimin genel haritasını çıkarmakla meşguldür ve bir alanın genel şemadaki yerini göstermekle söz konusu alanın alt dallarıyla birlikte yerini belirlemiş olmaktadır. Hasılı dil ilimleri uzmanları tarafından önemli görülen alan sınıflandırmaları genel tasnif çalışmalarında yer bulmamıştır. Böylece özeldir dil ilimlerinin genelde bütün ilimlerin ana ve alt dallarını belirleme işi alanın uzmanlarına bırakılmıştır.

İslam tarihinde dil ilimlerinin fiili olarak dallara ayrılması dil ile ilgili mevzuların merak uyandıran yönlerini araştırma üzerinden şekillenmiştir. Bu doğrultuda, başlangıçta sözcüklerin anlamını bilmek önemli bir dil becerisi iken dikkatler kelime ve cümle üretimindeki düzenliliklere çevrilince ilim adamları bu alanla uğraşmaya başlamıştır. Konuların yığılmasıyla birlikte kelime yapısındaki düzenlilik ile cümle yapısındaki düzenlilik ayrı ayrı incelenir olmuştur. Sonraki aşamada ise belirlenen düzenli hallerin farklı şartlarda değişebildiği ve bu değişmelerin de belli gayelere matuf olduğu dikkatleri çekmeye başlamıştır. Başka bir ifadeyle alternatifleri bulunan düzenli sözdizim halleri arasından duruma uygun olanı tercih etmenin kriterlerini belirleme aşamasına geçilmiştir. Bu aşamada kelime veya cümle düzeyindeki dolaylı anlatımlar da çalışma konusuna dönüşerek kendine has bir dal oluşturmuştur. Dil ilimleri içerisindeki bölümlenmeler bu minvalde devam ederken ilgi çeken yeni alanların varlığı daha önce teşekkül eden alanların ihmal edilmesine sevk etmemiştir. Teşekkülü tamamlanan alanlardaki ilmi üretim, farklı bakış açılarıyla konuların yeniden ele alınması ve düzenlemeler eklemek suretiyle devam etmiştir.

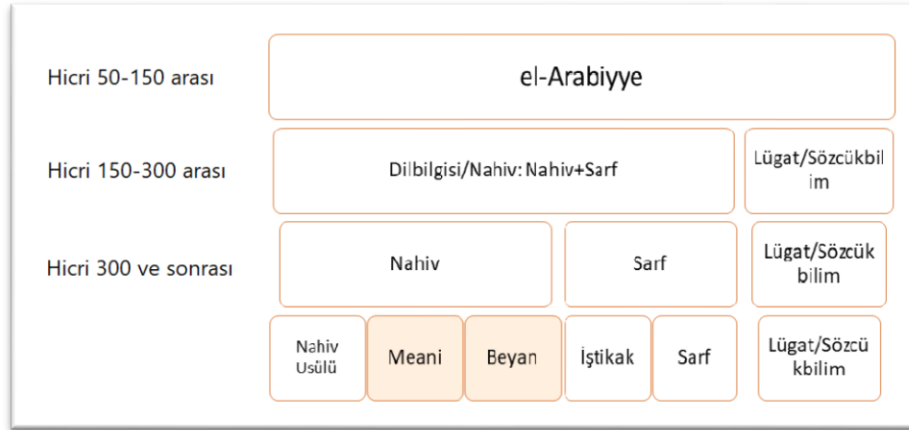
Ciddi bir literatür oluşturan dil çalışmaları kendine has uzmanları bulunan müstakil bir saha olsa da gelişmesinde ve çeşitli dallara ayrılmasında muharrik unsur her zaman Kur'an metnini anlama çabaları olmuştur. Başlangıçta ma'ānī'l-Kur'an çalışmalarıyla etkileşim halinde olan

¹⁰ Konuyla ilgili açıklamaları için bkz. Fazlıoğlu, Şükran, Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah: eleştirel metin ve inceleme. Kitabevi yay. İst. 2012, s.54.

¹¹ Bkz. Turgut, Ali Kürşat, Devvānî ve Enmūzecu'l-Ulûm Adlı Eseri, EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 18 Sayı: 59 (Bahar 2014), s.443-455.

çalışmalar¹² dilbilgisi alanını ortaya çıkarmış ve birkaç asır içerisinde dilbilgisi alanında ciddi bir literatür oluşmuştur. Dil ilimlerinin sözdizim kurallarıyla sınırlı kalmayarak belagat ilimlerini geliştirmesine vesile olan da yine Kur'an olmuştur. Çeşitli çevrelerde birkaç asır devam eden Kur'an'ın icazı ve lafız-mana tartışmaları güzel söz söyleme becerisi anlamındaki belagatin sistematığı olan bir ilme dönüşmesine sebep olmuştur. Böylece dil ilimleri neredeyse altı asır boyunca yeni dallar üretmeyi sürdürerek dinamik bir alan olmayı başarmıştır.

Dil ilimlerinde yaşanan bölümlenmeler ve oluşan yeni dallara verilen adları kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz. Önceleri el-Arabiyye adıyla anılan dil ilimleri alanı önce lügat ve nahiv şeklinde iki temel bölüme ayrılmıştır. Sîbeveyh'in (180/796) eserini yazdığı sırada lügat ile nahiv'in sınırları netleşmiş bulunmaktaydı. Lügat, Arap halkların atalarından tevarüs ettiği sözcüklerin varyantlarını ve anlamlarını dikkate almak suretiyle kullanılış bilgisini ifade etmekte; nahiv ise sözcükleri ve sözcüklerden terkip edilen cümleleri düzenleyen kuralları ifade etmektedir. Bu ayrıma göre el-Ḥalîl'in (175/791) eseri lügat konulu, Sîbeveyh'in eseri ise nahiv konulu bir eserdir. Sîbeveyh'in konu tertibi sözcükleri ilgilendiren kurallarla cümleleri ilgilendiren kuralların ayrıştırıldığını dolaylı olarak gösteriyor olsa da bu iki alan için ayrı adlandırmalar dördüncü asırda netleşmiştir. Dördüncü asırda lügat, sarf/tasrif ve nahiv adındaki üç ayrı dalın sınırları netleşmiştir. Bunlardan lügat alanı ekseriyetle alfabetik sözlüklerle temsil edilirken ikiye ayrılan dilbilgisi alanı alt dallara ait müstakil eserlerle temsil edilmiştir. Nahiv ve sarfin ayrıştığı esnada dilbilgisi usulüne dair çalışmalar da ortaya çıkmıştır. Bunlara özel bir söz türü olan şiire has aruz ve kafiye ilimleri de eklendiğinde dördüncü asrın sonunda yapısına göre sınıflandırılabilir beş ayrı dil ilminin varlığından söz etmek mümkün olmuştur. Ta ki hicri beşinci asırda temelleri atılan belagat ilimleri gün yüzüne çıkıncaya kadar. 'Abdulkâhir el-Cürçânî'nin (471/1078) dil olgusuna farklı bir pencereden bakması sonucu tohumları atılan *me'âni* ve *beyân* ilimleri dönemin ilim adamları arasında büyük yankı uyandırmış ve müteakip asırlarda diğer ilim adamları tarafından sistematik hale getirilmiştir.

Şekil 1: Dil ilimlerinin asırlara göre fiili bölümlenmesi

Başlangıçta el-Arabiyye adıyla bilinen alanın sahada yaşadığı bölümlenmeler sonucu yeni ilim dalları oluşmuş ve bunlara atıfta bulunabilmek için ad vermek de gerekmiştir. Başka bir deyişle bir ilim alanını ifade etmek üzere tedavüle geçmiş olan kelimenin o alanın ikiye veya üçe ayrılmasıyla aynı ismi koruması kolay olmayacaktır. Dil ilimlerindeki ilk bölümlenme

¹² Me'âni'l-Kur'an çalışmalarıyla sözlük ve dilbilgisi çalışmaları eşzamanlı gelişmiş, kelime ve cümle analizlerinde müşterek yapı birimleri ve dolayısıyla müşterek kavramlar kullanılmıştır. Bu durum farklı adlandırmalarla sahaya çıkan çalışmaların etkileşim halinde olduğunu gösterir.

ilim dalının metoduna göre gerçekleştiği için kıyasın geçerli olduğu dil ilmi alanı için işleyiş tarzını ifade etmek üzere nahiv tabiri kullanılmıştır. Dilin kıyaslanabilir yönü ise yenileri üretilebilen ve bir anlamı olan birimleridir ki bunlardan kelimeler ve cümlelerdir. Kelimeler mevcut kök seslerden türetilir, yargı bildiren cümleler ise mevcut kelimelerin diziminden üretilir. Nahiv kelimesi bu düzenlilik ve kıyaslanabilirlik durumunu karşılayan bir kelime olarak tedavüle girmiştir. Dilin statik birimini ifade etmek üzere de lügat kelimesi tercih edilmiştir. Bir sonraki evrede sözdizim/sentaks ve biçimbilim/morfolojiden oluşan dilbilgisi alanı bölümlendiğinde ise nahiv kelimesinin ima ettiği işleyiş tarzı her iki ilim dalı için de geçerli olmakla birlikte cümle dizilişi kurallarıyla ilgilenen alana nahiv demek tercih edilmiş, kelime yapımını ve çekimini düzenleyen kuralların bilgisine tasrif ve sarf adları verilmiştir. Aynı kökten türetilen bu iki ad kelimelerin biçim değiştirmesini sezdirmesi bakımından isabetli bir seçim olmuştur. Buna göre nahiv tabiri kullanıldığı döneme göre iki farklı delaletle sahiptir. Sarf ilminin bağımsızlaşmasından sonra kullanılan nahiv tabiri sentaksın karşılığı iken öncesindeki dönemde, yani dördüncü asır öncesinde, dilbilgisinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Ancak çağdaş araştırmacılardan bazıları nahiv tabirinin cümle dizilişini konu alan ilme tahsis edilmesinden sonra dahi sarf ilmini içine alan anlamıyla kullanılmaya devam ettiği görüşündedir. Bunun en önemli kanıtlarından biri sarf ilmine dair ilk müstakil eserlerden birinin yazarı olan İbn Cinnî'nin (392/1002) yaptığı nahiv tanımıdır. İbn Cinnî irabın yanı sıra tesniye, cemi, tasğir, neseb ve izafet gibi konuları da nahvin konuları olarak takdim eder¹³. Buna göre nahiv terimi sentaks ve morfolojiyi içine alan dilbilgisi teriminin karşılığıdır. Sonraki dönemlerde daha sık kullanılmaya başlanan irap teriminin de bu karışıklığı önlemek maksadıyla kullanıldığı savunulur. Başka bir ifadeyle dilbilgisini ifade eden *nahiv* ile sentaksı ifade eden *nahvin* karışma ihtimali bulunduğu yahut ıstılahların netleştirilmek istenmesi durumunda sentaksı ifade etmek üzere irap tabiri kullanılmıştır. İrap tabiri aynı zamanda nahvin uygulamalı dalı olan cümle analizi ilmini ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Kısaca kronolojisini sunmaya çalıştığımız ilim dalları dil ilimlerinin omurgası niteliğindedir. Bu çekirdek dalların çevresinde gelişen nahiv usulü veya *'ilelu'n-nahv* gibi bazı ilim dallarının adları ise konusuna göre çekirdek ilim dalının adıyla tamlama yapılarak ifade edilmiştir. Örneğin dilbilgisi usulü için *uşūlu'n-nahv* tabiri kullanılmıştır.

Beşinci asırda 'Abdulkāhir el-Cürcānī ile birlikte yaşanan sıçrama bugün belagat ilimleri denilen alanın doğuşunu hazırlamıştır. O zamana kadar güzel söz söyleme sanatı anlamında kullanılan birkaç tabir bulunmaktaydı ve bunlar birbirinin eşanlamlısı olarak kullanılmaktaydı. Beyan, bedi, feshat ve belagat bu tabirlerden bazısıdır. Bu tabirlerden belagat, el-Cürcānī'nin eserine ad olarak kullanılmış olsa da ıstılah anlamındaki belagat değildir¹⁴. Mamafih meani ve beyan tabirlerinin sistematiği bulunan bir dil ilmi alanını ifade etmesi el-Cürcānī'nin çalışmalarının sonraki nesillerdeki etkisi sayesinde olmuştur. el-Cürcānī'nin çalışmaları alternatif sözdizimlerinin bağlamlarına göre ifade ettikleri anlamlar ile dolaylı anlatım şekilleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilkinin *Delā'ilu'l-i'cāz* kitabında, ikincisini *Esrāru'l-belāğa* adlı kitabında ele almıştır. Sonradan iki farklı ilim dalına dönüştürülecek olan bu iki farklı konunun birleştiği nokta ise sözün muhataba iletilmesini ele alıyor olmasıdır. Farklı yapılara sahip olan bu iki alanın ortak noktası *iletim* olunca her ikisini birden ifade etmek üzere belagat tabiri tercih edilmiştir. Belagat ana çatısı altındaki iki alan için belagat kelimesinin eşanlamlıları ad olarak tahsis edilebilirdi ki vakıa da böyle olmuş ve bu alanlardan birine *beyān* kelimesi ad olmuştur. Diğer belagat alt dalına ise *me'ānī* kelimesi ad olarak tahsis edilmiştir. Böylece bağlama göre değişen sözdizimlerini konu edinen alana

¹³ İbn Cinnī, Osman, *el-Haşāiş*, thk. Muhammed Ali en-Neccār, Dāru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1952, I/34.

¹⁴ Belagat kelimesinin güzel söz söyleme anlamında kullanıldığı bazı paragraflar için bkz. el-Cürcānī, *Esrāru'l-belāğa*, s.43 ve 338.

meani, dolaylı anlatım biçimlerini konu alan alana beyan kelimeleri kullanılmıştır. Güzel söz söyleme becerisini ifade etmek üzere birbirinin yerine kullanılan sözcüklerden fesahat, herhangi bir dil ilmi dalı için kullanılmamıştır. Ancak bu kelime belagat kelimesiyle birlikte belagat ilimlerinin önemli kavramlarından biri olmuştur¹⁵.

Esasında ‘Abdulkāhīr el-Cūrcānī, bugün belagat konuları olarak bildiğimiz konuları ele alan ilk ilim adamı değildir. Hicri üçüncü ve dördüncü asır boyunca güzel söz söyleme prensiplerini belirlemeye çalışanlar olmuştur. Bunlardan el-Cāhız (255/869) manayı iletmeye yarayan bütün vasıtaları dikkate alarak konuyu ele almıştır. Mana ileme fonksiyonu bulunan lafız dışındaki faktörleri de dikkate alması bakımından el- Cāhız’ın konuyu bugünün göstergebilimine benzer bir çerçeve dahilinde incelendiğini söyleyebiliriz¹⁶. Bu nedenle olsa gerek el- Cāhız’ın konuyla ilgili görüşleri ve tespitleri kendisinden sonraki belagat konulu çalışmalara içerik bakımından çok fazla tesir edememiştir. Zira belagat muktaza-i hali dikkate alsa da bildirişim aracı olarak sadece konuşmayı ve dolayısıyla lafızları dikkate alan bir ilim dalıdır. Belagat konularını ele alan bir başka ilim adamı ise İbnu’l-Mu‘tez’dir (296/908). Belagat adına *el-Bedī* adlı eseriyle katkı sağlamıştır. Bu eserin sözü güzelleştiren esaslar başlığı altında topladığı konular ekseriyetle bugünün meani ve beyan konularıdır. Ancak beyan ve meani başlıkları altında sınıflandırılmamıştır. Daha açık bir ifadeyle bugün farklı disiplinlere ait olan konular tek bir alanın konuları ve kavramları olarak takdim edilmektedir. Örneğin beyanın konusu olan *isti‘āre*, meaninin konusu olabilecek *iltifāt* ve bedi in konusu *tecnīs* birlikte mütalaa edilmektedir. Aynı dönemlerde Kudāme b. Ca‘fer’in (337/948) kaleme aldığı *Naḳdu‘ş-şī‘r* adlı eser de metot ve içerik bakımından İbnu’l-Mu‘tez’in eserine çok benzemektedir. Örnek olarak verilen Kudāme b. Ca‘fer ve İbnu’l-Mu‘tez’e ait eserlerin ‘Abdulkāhīr el-Cūrcānī öncesi dönemin belagat alanını temsil ettiğini bizzat ‘Abdulkāhīr el-Cūrcānī’nin sözlerinden anlamak mümkündür. Eserinde *istiare* ve *mecaz* ilişkisini *bedī* yahut *naḳdu‘ş-şī‘r* ilimlerini referans alarak incelemesi buna örnek olarak gösterilebilir¹⁷. ‘Abdulkāhīr el-Cūrcānī’nin bahsi geçen iki eserin adını, yani *bedī* ve *naḳdu‘ş-şī‘r*’i, birer ilim dalı olarak takdim etmesi, söz konusu iki eserin dönemin belagat referansı olarak kabul gördüğünü gösterir.

Öte yandan ‘Abdulkāhīr el-Cūrcānī’nin lafız mana tartışmalarında tenkitlerine muhatap olan kişinin ise el- Cāhız olduğu kabul edilir. Şu hâlde el- Cāhız’ın belagat ilminin teşekkülüne tesiri diğer iki müellife göre farklı olmuştur. el- Cāhız’ın tesiri daha ziyade belirli kavramların tartışmaya açılması ve buna bağlı olarak şekillenmesi şeklinde olmuştur. Böylece ekseriyeti Kudāme b. Ca‘fer ve İbnu’l-Mu‘tez’in kullandığı kavramların esas alındığı ve el- Cāhız’a yöneltilen eleştirilerle yönü çizilen yeni bir bakış açısı gelişmiştir. ‘Abdulkāhīr el-Cūrcānī’nin bu bakış açısı iki yüzyıl boyunca ele alınan bu konuların sınıflandırılmasına ve sistemleştirilmesine yardımcı olmuştur.

Araştırmacılar arasında ‘Abdulkāhīr el-Cūrcānī’den es-Sekkākī’ye (626/1229) kadar geçen sürede beyan ve meani ilimlerinin vücuda çıktığı kabul edilmekle birlikte bu ilim dalları için bu adların ne zaman kullanılmaya başlandığı net değildir. Bilinen ise meani ve beyan ilimlerinin konularını ele alma gayesiyle telif edilmiş eserler içerisinde bu iki ilmin adının ilk olarak Miftahu’l-ulum’da kullanıldığıdır. Ancak es-Sekkākī’den önce ez-Zemaḥşerī’nin (538/1144) de meani ilmi ve beyan ilmi terkiplerini birlikte kullandığı bilinmektedir. Hicri

¹⁵ Her iki istilâhın tanımı ve karşılaştırılması geç dönem belagat eserlerinin ilk konusu olmuştur.

¹⁶ Anlam ileten araçlara *beyan araçları* tabirini kullanan el-Cāhız bunları lafız, işaret, hesap, yazı ve duruş/hal olmak üzere beşe ayırır. Bkz. el-Cāhız, el-Beyān ve’t-tebyīn, Daru ve Mektebetu’l-Hilal, Beyrut 1423, 1/82; benzer bir taksim için bkz. el-Hayevān, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1424, 1/29.

¹⁷ Bkz. el-Cūrcānī, ‘Abdulkāhīr, *Esrāru’l-belāġa*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Matabaatu’l-Medeni, Kahire thz. s. 398-399.

626 yılında vefat eden es-Sekkākī'den yaklaşık bir asır önce yaşamış olan ez-Zemaḥşerī'nin iki farklı belagat disiplininin söz ettiği kesindir. Ancak bunlardan her birinin konusu ve içeriği hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Üstelik bu iki ilmin tefsir ilminin önemli iki aracı olduğunu savunmaktadır¹⁸. Başka bir deyişle ez- Zemaḥşerī nin tefsirinde birçok kez atıfta bulunduğu beyan ilmi ile es-Sekkākī'nin sınırlarını belirlediği beyan ilmi birbirinin aynı değildir. ez- Zemaḥşerī bir taraftan es-Sekkākī gibi icâz konusunu beyan ilminin konularından sayarken, diğer taraftan es-Sekkākī'nin aksine *iltifat*, *fasl-vasl* ve *ihtisas* konularını da beyan ilminin konularından addeder¹⁹.

Miftāḥu'l-'ulūm'dan sonra belagat ilimini konu edinen çalışmaların neredeyse tamamı bu esere göre şekillenmiştir. Başka bir deyişle es- Sekkākī bu alanların kurucusu olmasa da bu alanlar için kullandığı adlar kabul görmüştür. Miftāḥu'l-'ulūm'a göre şekillenen çalışmalardan birisi olan el-Ḳazvīnī'nin (724/1338) Miftāḥu'l-'ulūm şerhi belagat ilimlerine bir de bedi adında yeni bir ilim eklemiştir²⁰. Arap dilinin belagat ilimleri alanı böylece üç farklı ilim dalına ayrılmıştır. Dilbilgisi çerçevesinde gelişen bölümlenmelere nazaran belagat ilimleri çerçevesinde gelişen bölümlenmeler biraz daha statik bir özelliğe sahip görünmektedir. Bu durumu belagat ilimlerinin esasında dilbilgisi ilimleri çerçevesinde gelişmiş bir alan olduğu teziyle açıklamak mümkündür. Bununla birlikte belagat ilimleri dilbilgisi çerçevesinde gelişmiş olsa da esasında onun bir üst kademesidir. Zira belagat ilimlerindeki meselelerin zemini dilbilgisi kurallarıdır. Başka bir deyişle dilbilgisi kurallarının geçerli olmadığı bir söz belagatin konusu olamaz.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız sahada gerçekleşen bölümlenmeler bazı teorik tasnif çalışmalarına yansıtılmıştır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere bu çalışmalar genel tasnif çalışmalarıydı ve çizilen ilimler tasnifi haritasına dil ilimleri bir küme olarak dahil edilmişti. Bunlardan İbnu'n-Nedīm'in tasnifi dil ilimlerine daha geniş bir yer ayırmıştır. Bunun sebebi ise bibliyografik tasniflerin bilfiil tedavülde olan çalışmaları dikkate alıyor olmasıdır. İslamiyet'ten sonraki ilk yüzyıllarda edebiyatın her iki alanında, şiir-nesir, devam eden üretime bir de alt dallara ayrılan dil ilimleri katılınca eser sayısında bir patlama yaşanmıştır. Her iki alan, yani edebiyat ve dilbilim, Arap dili etrafında gelişen bir üretim alanı olduğu için birlikte mütalaa edilmiş ve tasnif içerisinde dil ilimleri kümesinin geniş bir yer edinmesine sebep olmuştur. Dil ilimlerini dil bilginlerinin dikkate aldığı kriterler doğrultusunda tasnif etme fikri ise es- Sekkākī ve sonrasına kalmış görünmektedir. Tarih içerisinde tabii bir şekilde teşekkül eden ve sahada kabul gören dil ilimleri dalları, büyük oranda muhafaza edilmek suretiyle dil ilimleri tasnifinde yerini almıştır.

MİFTĀḤU'L-'ULŪM SONRASI DİL İLİMLERİ TASNİFİ

'Abdulkāhīr el-Cürċānī'nin belagatin kıstaslarını belirlemek üzere tartışmaya aldığı lafız-mana ikilisi yahut sözlerin nahiv anlamı-fiili anlamı ikilisi gibi belirlediği parametreler kabul görmüş ve bunların üzerine yeni bir inşa süreci başlamıştır. Bu sürecin meyvelerinin düzenli halde sunulması ise iki asrı bulmuştur. Mevcut bilgilere göre belagat ilmi her iki dalıyla birlikte ilk defa yedinci asır ilim adamlarından es-Sekkākī'nin telif ettiği Miftāḥu'l-'ulūm ile düzenli bir sunumuna kavuşmuştur. Eserin üçüncü bölümünde ele alınan belagat konularının metodolojisi ve sunumu dönemin önemli bir eksiğini kapatmış olmalı ki bütün ilgi bu bölüme yönelmiş ve sonraki yüzyıllarda belagat alanında yapılan çalışmaların vazgeçilmez referanslarından biri olmuştur. Bu eserle birlikte belagat ilmi sistematik bir hüviyet kazanmış, konusu, metodu ve kavramları olan bir disipline dönüşmüştür. Öyle zannediyoruz ki müellifin

¹⁸ ez- Zemaḥşerī, Cārullāh, *el-Keşşāf 'an ḥakāiki ve ğavāmiđi't-Tenzil*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1407, 1/13.

¹⁹ Bkz. ez- Zemaḥşerī, a.g.e., 2/242, 2/296, 3/5, 3/348, 4/143, 4/195.

²⁰ Bkz. el-Ḳazvīnī, Sa' deddīn, *el-'İdāh fi 'ulūmi'l-belāğa*, thk. Abdulmun'im Hafācī, Daru'l-Cil, Beyrut thz., 1/50.

hedefi, teşekkülünü uzun süre önce tamamlamış olan dil ilimleri birikimine taze bir dilbilim alanı olan belagat ilimlerini eklemek suretiyle dil ilimlerinin çerçevesini genişletmektir. Zira gerek edebi metinlerde gerekse günlük kullanımlarda öyle ifadeler bulunmaktadır ki bunların anlamlarını dilbilgisinin sunduğu araçlarla çıkarmak mümkün değildir. Müellifin böyle bir gayesi olduğunu girişindeki bazı ifadelerinden anlıyoruz. Ona göre lügat ve nahiv bilgisi genel kültür edinmek amacıyla tahsil edildiğinde tatmin edicidir, ancak elde edilen lügat ve nahiv donanımının ilahi kelamı anlamak için kullanılmak istenmesi durumunda dilbilgisi aracının yetersiz kaldığı görülmektedir. es-Sekkākī kitabına ekleyeceği diğer bilgilerin/ilim dallarının zorluklarına katlanması durumunda ilahi kelamı anlamak isteyenlere elverişli bir araç olacağını iddia etmektedir²¹. Ancak üçüncü bölümün içeriği ve sonraki çalışmalara yansımaları dikkate alındığında ‘Abdulkāhīr el-Cürcānī’nin kuruculuğunu üstlendiği iki disiplinin metodolojisini belirlemek de müellifin hedeflerinden biri olduğunu gösterir²². Buna göre es-Sekkākī’nin gayesini şöyle özetleyebiliriz: dil ilimlerini anlam analizine araç olabilecek bütün yelpazeleriyle birlikte sunmak ve bu yelpazeyi tamamlayan çiçeği burnundaki meani ve beyan ilimlerini sistemli hale getirmektir.

Konuların sistematik sunumu belagat ilminin eğitim ve öğretim silkine dahil olmasını da kolaylaştırmıştır. Eğitim-öğretim alanında tedavül oranı artan her çalışmada olduğu gibi şerh, telhis ve tahşiye gibi çalışmalara konu olmuştur. Şu var ki şerhlerin büyük bir kısmı eserin muhtevasına bağlı kalmamıştır. Başka bir deyişle şerh adıyla telif edilmiş olsa da bağımsız telif olduğu söylenebilecek içerikle tanzim edilmiştir²³. Bu tür şerhler ya eserin mevcut tezlerine yenilerini eklemiş ya da bunları eleştirerek birtakım değişiklikler önermiştir. Bu hal Miftāhu’l-‘ulūm’un kendisinden ziyade şerhlerinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Buna rağmen es-Sekkākī’nin belagat alanındaki otoritesi unutulmamış ve belagat çalışmalarında adı mutlaka zikredilmiştir. Miftāhu’l-‘ulūm çevresinde üretilen şerhler, telhisler ve haşiyeler söz konusu eserin belagat ilminin sistemleştirilmesi konusundaki değerini tescil eder. Bununla birlikte sonraki çalışmalara tasnif fikrini ilham etmesi yönüyle de ayrı bir kıymete sahip olduğu kanaatindeyiz.

Dil ilimleri tasnifi konusunda Miftāhu’l-‘ulūm’un önemi mevcut dil ilimlerine bağımsız iki ilim, yani meani ve beyan ilimlerini, eklemekle sınırlı değildir²⁴. Bu eser, gerek temel üç bölümünün (sarf, nahiv ve meani-beyan) önerdiği tasnifle, gerekse eserin girişinde yer alan tasnif fikriyle dil ilimlerinin dallarını belirleme konusunda sürükleyici bir role sahip olmuştur. Miftāhu’l-‘ulūm müellifin de ifade ettiği gibi üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar ayrı ayrı sarf, nahiv ve belagat ilimlerini konu edinir. Bu bölümler hem sıralanışı itibariyle hem de kümelendikleri eksen itibariyle bir tasnif göstergesidir. Sarf bölümünde sözün anlam ifade eden en küçük birimi, nahiv bölümünde sözün yargı bildiren en küçük birimi, son bölümde ise sözün anlamları incelemeye alınmıştır.

Kitabın içerik düzenine göre dil ilimlerini üç bölümde toplamış görünse de giriş bölümündeki ifadeler es-Sekkākī’nin daha teknik bir tasnif anlayışına sahip olduğunu gösterir. Kitabının bölümlerini anlatırken es-Sekkākī şöyle der: ‘sarf ilmini tamamlayanıyla kitabıma aldım, ki sarf’ın tamamlayanı üç türüyle birlikte iştikak ilmidir ... yine nahiv ilmini de tamamlayanıyla

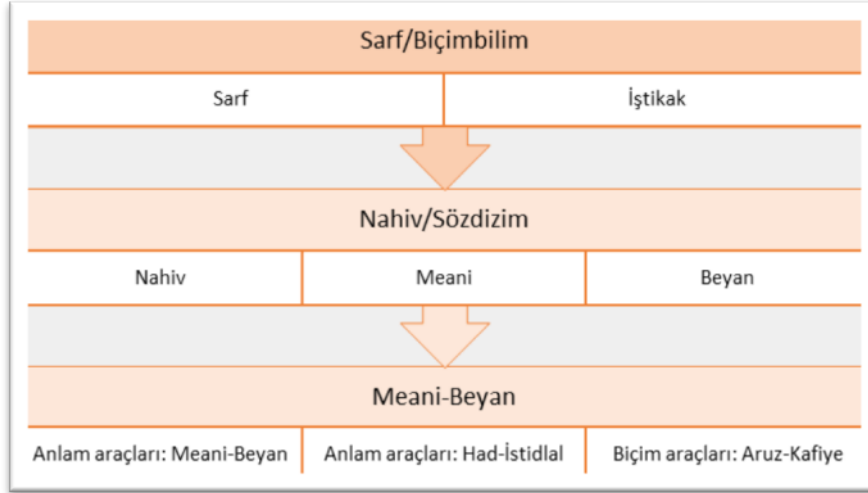
²¹ Bkz. es-Sekkākī, Yusuf, *Miftāhu’l-‘ulūm*, thk. Abdulhamid Hindāvī, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2014, s. 39.

²² Boyalık, Taha, ‘İcī’nin Belagat Anlayışı, İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adududdin el-İcī, ed. Eşref Altaş, İSAM yay, Ankara 2017, s.119.

²³ Miftāhu’l-‘ulūm’un şerhleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Smyth, William, Controversy in a tradition of commentary: the academic legacy of al-Sakkaki’s Miftah al-ulum, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 112, No. 4 (Oct. - Dec., 1992), pp.589-597.

²⁴ Bedi ilminin konusu olacak birkaç başlık bulunsa da es-Sekkākī müstakil bir bedi ilminden söz etmemiştir.

birlikte kitabıma aldım ki onun tamamlayıcı ise meani ve beyan ilimleridir²⁵. Dil ilimlerini öbeklere ayıran es-Sekkākī bu öbekler içerisinde hiyerarşik bir düzen tesis eder. Bu hiyerarşik düzene göre nahiv ilminin tamamlayıcı olan meani ve beyan ilimleri de tamamlanmak için başka bir ilim dalına ihtiyaç duyar. Ona göre meani ilmini tamamlayan da had ve istidlal ilimleridir. Böylece tamamlayıcılarıyla birlikte üç dil ilmi kümesi belirlenmiş olur. Bu kümelerin başını çeken ilimlerin çağdaş dilbilimin çekirdek dilbilimleri adını verdiği disiplinlerin klasik Arap dili ilimlerindeki karşılığı olarak okunabilir.

Şekil 2: es-Sekkākī'nin Dil İlimleri Tasnifi

Titiz bir dil ilimleri tasnifi fikrine sahip olduğu anlaşılan es-Sekkākī'nin eserini kaba bir tasnif düzenlemesiyle sunmak istemesi de ayrıca dikkat çekicidir. Böyle bir düzenlemenin tercih edilmesine sebep olabilecek iki gerekçe olabilir. Bunların ilki her kesimden okuyucu kitlesine hitap edebilmek için teknik ayrıntıların göz ardı edilmesi gerektiği, ikincisi ise genel tasnif çalışmalarının izinden giderek dil ilimlerini birtakım kriterlere göre kümelere ayırma isteği olabilir. Müellifin giriş bölümündeki sözlerinin tamamını dikkate aldığımızda ikinci gerekçe daha doğru görünmektedir. Buna göre müellif belirlediği her bir öbeğin incelediği müşterek konularının bulunmasından hareket ederek dil ilimlerini üç öbeğe ayırmakta ve bu öbeğe ad olarak belirlediği alanın asıl alan olduğunu, diğer dalların ise bu alana bağlı olduğunu ima etmektedir. Fakat bu tasnif anlayışından ortaya çıkan öbekler çağdaş dilbilimin çekirdek dilbilimleri adını verdiği alanları andırırsa da onlardan farklıdır. Çağdaş dilbilimde tali dilbilim dalları başka disiplinlerle bağlantısına göre şekillenmektedir²⁶. Öte yandan eserin üç bölümüne ad olan ilimlerin (sarf, nahiv ve meani-beyan) dil ilimleri içerisinde en bilinen dallar olması da birinci gerekçeyi, yani okuyucu kitlesini dikkate alma gerekçesini desteklemektedir.

Tasnif fikrinin ilham kaynağı olduğunu düşündüğümüz Miftāhu'l-'ulūm'un bazı dil ilimlerini kitabına almadığını da unutmamak gerekir. Bu eser en kıdemli dil ilimlerinden sözcükbilim ve sözlükçülük alanlarını tasnif dışı bırakmıştır. Müellifin bu ilimlerden habersiz olduğu düşünülemeyeceğine göre tasnife dahil ettiği ilim dallarının bir arada mütalaa edilmesini sağlayan farklı bir kriteri dikkate almış olması gerekmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla eser sadece sistematik dil ilimlerini ele almıştır. Zira sözcüklerin türetilmesi yahut çekimlenmesi bir dilden dile değişse de her bir dilin kendine özgü bir sistemi bulunmaktadır, halbuki aynı

²⁵ es-Sekkākī, a.g.e., s. 37.

²⁶ Aitchison, Jane, *el-Lisāniyyāt muḥaddime ile 'l-muḥaddimāt*, çv. Abdulkerim Muhammed Cebel, el-Merkezu'l-Kavmiyyu li't-Terceme, Kahire 2016, s.43.

sözcüklerin anlamlarına ilişkin konular nakle dayalıdır ve sözlüklerin maddeleme usulü haricinde bir sistemden söz etmek mümkün değildir. es-Sekkākī'nin lügat ilmini tasnife dahil etmeyerek eserini sistematik dil ilimlerine hasretmesi batıda ortaya çıkan yapısalcı dilbilimcilerin semantik alanına yönelik tutumunu andırmaktadır. Zira yapısalcı dilbilim okulu semantiği dilbilimin en zayıf halkası olarak niteler²⁷.

Miftāhu'l-'ulūm; sarf, nahiv ve belagat ilimlerini bir arada toplayan ilk ve tek çalışmadır. Eserin tek başına bu özelliği, yani dil ilimlerini üç öbekte toplaması, tasnif fikrini canlı tutmaya yetecek potansiyelindedir. Başka bir deyişle sadece bu özelliğin sonraki çalışmaları dil ilimlerinin tasnifine yönlendirmesi mümkündür. Bununla birlikte eseri okuyanları tasnife yönlendirecek bir özellik daha bulunmaktadır. Eserin giriş kısmı adeta bir tasnif özetidir. Buradaki ifadelerden öyle anlaşılıyor ki müellifi böyle bir çalışmaya sevk eden salt tasnif fikridir. Dolayısıyla eserin, şarihlerini tasnif yapmaya tahrik etmesi doğaldır.

Dil ilimleri tabirini kullandığımız ilim alanını ifade etmek üzere es-Sekkākī *edeb* kelimesini kullanmaktadır. Eserinin ilk cümleleri *nev'u'l-edeb* dediği dil ilimleri alanı hakkında genel bilgiler vermekle başlar. Bu ilimleri tahsil etmiş olanlara ise *sahib-i edeb* tabirini kullanmaktadır. es-Sekkākī'nin sözcük bilgisi hariç *nev'ul-edeb*in diğer türlerini kitabına aldığını ifade etmesi sözcük bilgisini dil ilimlerinden addettiğini de gösterir. Kitabın düzenlemesinde belagat ilimlerinin tamamlayıcısı olarak yer verilen aruz ve kafiye ilimlerinin de *nev'ul-edeb* türünden olduğu konusunda bir şüphe yoktur, ancak had ve istidlal adını verdiği ilimlerin dil ilimlerinden olması tartışmalıdır²⁸. Ancak müellifin geliştirdiği hiyerarşik düzenlemeye bakıldığında şöyle bir netice çıkarmak mümkündür. Had ve istidlal alanları tıpkı *meani* ve *beyan* alanları gibi esasında metinden anlam çıkarma araçlarından biridir. Şu var ki *meani* ve *beyan* nahvin bir üst aşaması iken had ve istidlal *meani* veya *beyan*'ın bir üst aşaması değil, aksine onlarla birlikte metinden anlam çıkarma araçlarından biridir. Sonraki asırlarda dilbilimciler arasında had veya istidlal adında bir dil ilmi alanından söz edilmemesi bu yorumu, yani had ve istidlal alanlarının *meani* ve *beyan*'ın bir üst aşaması olmadığı yorumunu, destekleyen bir durumdur. Giriş bölümündeki açıklamalar iki kademeli bir tasnifi ima etmektedir. Ancak aruz ve kafiye ilimlerinin had ve istidlal ilimleriyle aynı düzlemde bulunması ve *meani* ile *beyan* ilimlerinin bulunduğu bölümde yer alması es-Sekkākī'ye göre hiyerarşik yapının üç kademeli olduğunu kanıtlar. Aruz ve kafiye alalarının tek farkı özel bir söz türünü analiz etmenin aracı olmalarıdır. Fakat bu araçlarla yapılacak analiz anlam çıkarmaya yönelik değildir. Ancak manzum sözlerde sadece dilbilgisi ve belagat araçlarıyla yapılacak analizler eksik olacağı için bunlara ek olarak manzum sözün ritmik yapısı da analiz edilmek durumundadır. Dolayısıyla aruz ve kafiye ilimlerinin diğer analiz araçlarının uygulanmasından sonra devreye girecek olması bu ilimlerin had ve istidlal ilimleriyle aynı düzlemde bulunmasını gerekli kılmıştır. Hasılı es-Sekkākī dil ilimlerini üçüncü seviyede bırakmıştır. Bunlardan *meani* ve *beyan* ilimleri nahvin tamamlayıcısı olsa da üçüncü seviyenin temel ilimleri kabul edilmiş ve had, istidlal, aruz ve kafiye ilimleriyle bir küme oluşturmuştur. Bu küme içerisindeki ilimlerin ortak özelliği biçim analiz araçlarından, yani sarf ve nahivden, sonra devreye giren analiz araçları olmasıdır. Bu ilimler çoğunlukla anlam çıkarma araçları olsa da aruz ve kafiye gibi biçim analizine yönelik ilimler de bulunmaktadır.

Makalemiz boyunca Miftāhu'l-'ulūm şerhi tabirini kullandığımız çalışmaların büyük çoğunluğu bu eserin üçüncü bölümüne yapılmış şerhlerdir. Bunların en meşhuru el-Kazvī'nin önce telhis ettiği sonra kendi telhisi üzerine yaptığı şerhtir. Bu çalışma doğrudan Miftāhu'l-'ulūm'un şerhi olmasa da eseri tanıtan önemli bir aracı kitap olmuştur. Belagat

²⁷ Leonard Bloomfield'in konu hakkındaki görüşleri için bkz. Aitchison, a.g.e., s.75.

²⁸ es-Sekkākī, a.g.e., s. 37; ayrıca bkz. el-Cürçānī, *el-Miṣbāḥ fi şerhi'l-Miftāḥ*, s. 10.

ilimlerine ayrılan bölümde es-Sekkākī'den farklı olarak meani ve bedi ilimlerini had ve istidlal ilimleriyle değil bedi adını verdiği ilimle tamamlamıştır. Böylece belagat ilimlerine bedi ilmi adında bir ilim dahil olmuştur. Ayrıca es-Sekkākī'nin üçüncü bölümde meani ve beyan olarak isimlendirdiği ilimleri belagat adı altında toplayan ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Bu çalışma bir tasnif girişiminde bulunmasa da meani, beyan ve yeni bir dal olarak önerdiği bedi ilimlerini belagat çatısı altında toplayarak bir alan tesis etmesi yönüyle değerlidir.

Şerhler arasında dil ilimlerini tasnif etmeye yer ayıran tek eser es-Seyyid eş-Şerīf el-Cürċānī'nin (816/1413) *el-Miṣbāh fi şerhi'l-miftāh* adlı kitabıdır. Eserin girişinde dil ilimlerinin on iki ilme ayrıldığı kaydedilir. Kullanılan ifadelerle göre bu taksim eş-Şerīf el-Cürċānī'den önce bilinmektedir. Eserin yazmalarından birinin hamisinde bu taksim ez-Zemaḥşerī'ye isnat edilmiştir²⁹. eş-Şerīf el-Cürċānī on iki dil ilmini ez-Zemaḥşerī'den aktarmış olsa da bunları iki temel kategoriye ayırma fikrinin kendisine ait olduğu anlaşılır. Bu iki kategori arasında, tıpkı Miftāhu'l-'ulūm tasnifinde olduğu gibi, hiyerarşik bir ilişki bulunmaktadır. Müellif bunlara birincil/temel dil ilimleri ve ikincil dil ilimleri adını verir. Birincil dil ilimlerini de müfretleri konu alan ilimler ve mürekkepleri konu alan ilimler olmak üzere kendi arasında taksim eder. eş-Şerīf el-Cürċānī'nin önerdiği şemaya göre birincil dil ilimleri: lügat, iştikak, sarf, nahiv, meani, beyan, aruz, kafiye; ikincil dil ilimleri ise hat, karzu'ş-şiiir, inşa ve muhadarat ilimlerdir. Birincil dil ilimlerinin taksiminde hiyerarşiden söz edilmese de bu fikri sezmeğe mümkündür. Buna göre müfretleri konu alan dil ilimleri lügat, iştikak ve sarftan oluşmakta; mürekkepleri konu alan dil ilimleri ise nahiv, meani, beyan, aruz ve kafiyeden oluşmaktadır. es-Sekkākī'nin taksimine yaptığı yoruma göre eş-Şerīf el-Cürċānī meani ve beyan ilimlerinin nahivle birlikte aynı öbeği paylaşmaları gerektiğini düşünmektedir³⁰ ki bunu tasnifine de yansıtmıştır.

Öyle görünüyor ki eş-Şerīf el-Cürċānī es-Sekkākī'den aldığı tasnif fikrini ez-Zemaḥşerī'den nakledilen dil ilimleri sınıflarına uygulamıştır. Şöyle ki dil ilimlerini kategorilere ayırmaksızın, el-Farabi'nin yaptığı, gibi saymakla yetinen ez-Zemaḥşerī'nin belirlediği on iki dil ilmi sınıfını hiçbir değişikliğe gitmeksizin almakla birlikte bunları iki kategoriye ayırır. es-Sekkākī'nin tasnifine yaptığı yorumlardan da anlaşıldığı üzere eş-Şerīf el-Cürċānī bu tasnifi genel itibariyle beğenmekle birlikte had ve istidlal ilimlerinin dil ilimlerine dahil edilmesini doğru bulmamıştır. Muhtemeldir ki ez-Zemaḥşerī'nin on ikili tasnifini esas almaya sevk eden de Miftāhu'l-'ulūm'da bulunduğu bu kusurdur. Fakat kesin olan şudur ki eş-Şerīf el-Cürċānī'nin tasnif geliştirme isteğini uyandıran es-Sekkākī'nin tasnifidir.

Osmanlı ilim geleneğinde bir ağırlığı olan eş-Şerīf el-Cürċānī'nin tasnif sistemi, öyle anlaşılıyor ki, medrese müfredatını şekillendirmek için de kullanılmak istenmiştir. Başka bir deyişle teorik tasnifler pratiğe geçirilmek istenmiştir. Bunun için teorik tasnifte yer alan dil ilimlerinin sırasına uygun okutulacak yeni ders kitapları yazılmış veya yazdırılmıştır. Sahn-ı seman medreselerinin kuruluşunda önemli görevler üstlenen Osmanlı ilim adamlarından Ali Kuşçu'nun (879/1474) *'Unkūdu'z-Zevāhir* adlı eserinin böyle bir amaç için yazıldığı çok açıktır. Muhtemelen sistemli tedrisat gayesiyle kurulan sahn-ı seman medreselerine yeni bir dil ilimleri çerçevesi oluşturmak murat edilmişti. Ancak, *'Unkūdu'z-Zevāhir* muhakkikinin de tespit ettiği gibi, müellif ilk üç ilimden sonra devamını yazmaya muvaffak olamamıştır³¹. On

²⁹ Eser için bkz. ez-Zemaḥşerī, Cārullāh, *el-Kiṣṣā fi 'ilmi'l-'arūd*, thk. Fahreddin Kabāva, Mektebetu'l-Maarif, Beyrut 1989

³⁰ el-Cürċānī, es-Seyyid eş-Şerīf, el-Miṣbāh fi şerhi'l-miftāh, thk. Yüksel Çelik, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst 2009. (Yayımlanmış Doktora tezi), s.10.

³¹ Bkz. Kuşçu, Ali, *'Unkūdu'z-zevāhir fi 's-Şarf*, thk. Ahmed Afifi, Matbaatu Dari'l-Kutubi'l-Mısrıyye, Kahire 2001, s.168.

ikili tasnifin Osmanlı ilim adamları tarafından benimsendiğini gösteren birçok emare bulunmakla birlikte medreselerde ders kitabı olarak Ali Kuşçu'nun eseri yerine iştikak ve sarf ilimlerini ayırt etmeyen İbnu'l-Hâcib'in (646/1249) *eş-Şâfiye*'si veya 'İzzeddin ez-Zencânî'nin (655/1257) *Taşrîfu'l-İzzi* adıyla bilinen sarf kitapları tercih edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki sarf ve iştikak ilimlerinin eğitim müfredatında bütünleşik kurs halinde yer alması daha elverişli görülmüştür. Kaldı ki akademik çalışmalarda dahi bu iki ilim dalının birlikte mütalaa edilme zorunluluğuyla karşılaşmıştır. Öyle ki dilbilgisi kavramlarının netleştirilmesi konusunu önemseyen çağdaş dilbilimcilerden Muhammed el-Evrâğî, sarf ve iştikak ayrıştırmasını kabul etmekle birlikte, bunların birlikte mütalaa edilmesi gerektiğinde atıf yapılmak üzere *teşķif* kelimesini türetmek durumunda kalmıştır³².

Ali Kuşçu söz konusu tasnifin Arap diline mahsus olduğunu ve evrensel olmadığını düşünmektedir. Bu çıkarımı aruz ve kafiye ilimlerine dair düşüncelerinden elde ediyoruz. Ali kuşçuya göre aruz ve kafiye ilimleri başka diller için de geçerli bir ilimdir³³, fakat Arapların dilinde diğer dillere nazaran artı meziyetler bulunmakta ve Araplar şiirle tanınmaktadır. Bu nedenle evrensel olan bu iki ilim Arap dili ilimleri arasına dahil edilmiştir.

Öte yandan Ali Kuşçu bu eserin başında on iki dil ilminden oluşan tasnifin dışında dil ilimlerini on beş türe ayıranlar olduğunu da haber verir. Görebildiğimiz kadarıyla dil ilimlerini on beş dala ayıran ilim adamlarından biri Ali Kuşçu'dan bir nesil önce yaşamış olan Molla Fenârî'nin oğlu Mehmed Şah Fenârî'dir (839/1435)³⁴. Buna göre dil ilimlerini sınıflandırma konusu dokuzuncu asır ve öncesinde yaşayan bilim adamlarını meşgul eden alanlardan biri olmuştur.

SONUÇ

Dil ilimleri erken dönemlerde genel tasnif içerisinde bir bütün olarak yahut birkaç kümeye bölünerek yer almıştır. Bu esnada belagat ilimlerinin teşekkülü devam etmektedir. Belagatin alt dallarından meani ve beyan ilminin sınırları hicri yedinci asır ilim adamlarından es-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-'ulûm adlı eseriyle çizilmiştir. Miftâhu'l-'ulûm'un belagat ilmi alanındaki tesiri kadar dil ilimlerinin tasnifi konusunda da tesiri olmuştur. Eser hem ayrıldığı temel bölümler itibarıyla hem de bu bölümlerin gerekçelerini anlattığı giriş bölümündeki görüşleriyle, sonraki çalışmalarda tasnif fikrinin canlı tutulmasını sağlamıştır. Şöyle ki dil ilimlerinin öbeklere ayrılarak bunların hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutulması ve temel dil ilmi ile tamamlayıcılarının ayırt edilmesi alelade bir sıralama olmaktan ziyade belirli kriterlere bağlı bir tasnif çalışmasıdır. Eser üzerine yapılan çalışmalarda da bu fikrin izleri görülmektedir. Bunların arasında bilhassa es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî farklı bir tasnif önerisinde bulunmuştur. Kısaca denilebilir ki es-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-'ulûm adlı eseri bir Cürçânlıdan etkilenip diğer bir Cürçânlıyı etkilemiştir. 'Abdulķâhir el-Cürçânî'nin temellerini attığı meani ve beyan ilimleri Miftâhu'l-'ulûm'la birlikte sistematik hale getirilirken, bu esere şerh yazan eş-Şerîf el-Cürçânî'yi dil ilimlerinin tasnifi konusunda etkilemiştir. eş-Şerîf el-Cürçânî, adlarını ez-Zemaşşerî'den aldığı on iki branşlı dil ilimlerini es-Sekkâkî'nin yaptığı gibi hiyerarşik bir düzene kavuşturmuştur. İkinci klasik dönem eserlerinde sıkça karşılaşılan on iki dil ilmi dalından ibaret olan tasnif görebildiğimiz kadarıyla eş-Şerîf el-Cürçânî'nin tasnifidir. Bu tasnif Osmanlı ilim adamları tarafından büyük kabul görmüş, öyle ki Osmanlı medrese sisteminin kurucularından Ali Kuşçu bu ilimleri sırasıyla ele alan ve muhtemeldir ki medreselerde okutulması düşünülmüş olan bir eser kaleme almıştır.

³² el-Evrâğî, Muhammed, *el-Vasâiḡu'l-luġaviyye: 1- 'Ufūlu'l-lisāniyyāti'l-külliiyye*, Dâru'l-Emân, Rabat 2001, s.6.

³³ Kuşçu, Ali, *'Unkūdu'z-zevāhir*, s.167.

³⁴ Bkz. Fazlıoġlu, Şükran, a.g.e., s.42.

KAYNAKÇA

- Aitchison, J. (2016): *el-Lisaniyyat mukaddime ile'l-mukaddimat*, (çv. Abdülkerim Muhammed Cebel), el-Merkezu'l-Kavmiyyu li't-Terceme, Kahire.
- Boyalık, T. (2017): 'İcî'nin Belagat Anlayışı, İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde 'Aduddin el-'İcî, ed. Eşref Altaş, İSAM yay., Ankara.
- el-Câhız, Ebu Osman (h.1423): *el-Beyân ve't-tebyîn*, Daru ve Mektebetu'l-Hilal, Beyrut .
- el-Câhız, Ebu Osman (h.1424): *el-Hayevân*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- el-Cürcânî, 'Abdulkâhir (thz.): *Esraru'l-belağa*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Matabaatu'l-Medeni, Kahire.
- el-Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf (2009): *el-Misbah fi şerhi'l-Miftah*, thk. Yüksel Çelik, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İst. (Yayımlanmış Doktora tezi).
- Ebu Reyyan, Muhammed Ali (thz.): Taşnîfu'l-'ulûm beyne'l-Fârâbî ve İbn Haldûn, *Alemu'l-Fikr*, cilt 9, sayı 1, s.97-122.
- el-Evrâğî, Muhammed (2001): *el-Vasâi'ü'l-luğaviyye: l-Ufûlu'l-lisâniyyâti'l-külliyeye*, Dâru'l-Emân, Rabat.
- Fazlıoğlu, Şükran (2012): *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah: eleştirel metin ve inceleme*. Kitabevi yay. İst.
- İbn Cinnî, Osman (1952): *el-Hasâiş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire.
- İbn Haldûn, Abdurrahman (2015): *Muqaddimetu İbn Haldûn*, ed. Mustafa Şeyh Mustafa, Muessetu'r-Risale Naşirun, Beyrut.
- İnce, Nazife Nihal (2018): The Extent of Correspondence Between Curriculum and Science Classifications in the Ottoman State (16th to 19th Centuries). *PEOPLE: International Journal of Social Sciences*, 4(1),153-164.
- el-Şazvînî, Sa'deddîn (thz.): *el-'İdâh fi 'ulûmi'l-belâğa*, thk. Abdulmun'im Hafâcî, Daru'l-Cîl, Beyrut.
- Kuşcu, Ali (2001): *Unkûdu'z-Zevâhir fi's-Şarf*, thk. Ahmed Afifi, Matbaatu Dari'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire.
- Musa, Celaleddin (1985): Taşnîfu'l-'ulûm 'inde'l-'ulemâ'i'l-müslimîn, *Mecelletu'l-Müslimi'l-Mu'âsır*, cilt, sayı, Lübnan, s.11-29.
- Saçaklızâde, Mehmet (1988): *Tertîbu'l-'ulûm*, thk. Muhammed İsmail es-Seyyid Ahmed, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut.
- Salem, Nahed Mohamad(thz.): Mantıku taşnîfi'l-'ulûm fi nuzumi't-taşnifi'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye: kırâ'a tahtiliyye muqârine bi nuzumi't-taşnifi'l-ğarbiyyeti'l-ğadîse, *Sultan Qaboos University Journal of Arts & Social Sciences*, Oman, s.69-78.
- es-Sekkākī, Yusuf (2014): *Miftāhu'l-'ulûm*, thk. Abdulhamid Hindâvî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Smyth, William (1992): Controversy in a tradition of commentary: the academic legacy of al-Sakkaki's Miftah al-ulum, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 112, No. 4 (Oct. - Dec., 1992), pp.589-597.

Turgut, Ali Kürşat (2014): Devvânî ve Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eseri, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 18 Sayı: 59 (Bahar 2014), s.443-455.

Türker, Ömer (2011): İslam düşüncesinde ilimler tasnifi, *Sosyoloji Dergisi*, dizi3, sayı 22, 2011, 533-556.

ez-Zemaşşerî, Cârullâh (h.1407): *el-Keşşâf 'an haqâiki ve ğavâmiği't-Tenzîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut.

ez-Zemaşşerî, Cârullâh (1989): *el-Kıştâs fi 'ilmi'l-'arūd*, thk. Fahreddin Kabâva, Mektebetu'l-Maarif, Beyrut.